

רב-תרבותיות

נורית בסמן-מור*

דיאלוג מכבד, שבו כל צד מבהיר לזולתו את ההבדלים בין עמדותיהם.⁴ בדיאלוג זה מתנהל בהן יכוח בנוגע לשאלה אם יש לעודד רב-תרבותיות כמדיניות חברתית וממשלתית. בשנת 1971 אומצה לראשונה בחוק מדיניות רב-תרבותית רשמית. הדבר התרחש בקנדה. מטרת החקיקה הייתה לנסות להפיג את המתחים ואת ההתנגשויות בין צרפתים-קנדים לאנגלים-קנדים ולחזק את הקשר של קבוצות מוצא אחרות למדינה (Avramov & Cliquet, 2005).

בשל תהליכי ההגירה, יותר ויותר מדינות בעולם נעשות מגוונות מבחינה תרבותית, ומתנהל בהן יכוח בנוגע לשאלה אם יש לעודד רב-תרבותיות כמדיניות חברתית וממשלתית. בשנת 1971 אומצה לראשונה בחוק מדיניות רב-תרבותית רשמית. הדבר התרחש בקנדה. מטרת החקיקה הייתה לנסות להפיג את המתחים ואת ההתנגשויות בין צרפתים-קנדים לאנגלים-קנדים ולחזק את הקשר של קבוצות מוצא אחרות למדינה (Avramov & Cliquet, 2005). אף שבשנים האחרונות מרבים להשתמש במונח רב-תרבותיות, ובכלל זה בהקשרים חינוכיים, יש לו מגוון הגדרות, המבטאות מגוון היבטים:

הגדרות

ג. בהיבט המבני, המונח מתייחס לחלוקת הכוח והמשאבים במדינה המאמצת תפיסה ערכית רב-תרבותית ושואפת להעניק מעמד שווה לכל התרבויות החיוניות והיציבות (תרבויות שיש פרטים הרוצים לחיות בהן ולשמרן), הפעילות בגבולות המסגרת המדינית (תמיר, 1998). מדינה רב-תרבותית בהיבט זה נדרשת לחלק את הכוח ואת המשאבים בין קבוצות התרבות השונות באופן צודק ושוויוני. לשם כך עליה לבטל ולמנוע כל קיפוח והפליה. המדינה נדרשת להימנע מחקיקה כדוגמת חוק הרעלה בצרפת⁵, הפוגע בתרבותם של בני קבוצות חלשות, אלו שתרבותם שרויה בסכנה של הידלדלות או הכחדה. עליה להעניק לחברי הקבוצות החלשות זכות לקבוע כללים פנימיים לחבריהן, זכות להשתמש בשפתם, תקציבים לקיום פעילויות תרבות ייחודיות ואף יתרון בתחרות על מקומות עבודה ובקבלה לאוניברסיטאות. כך תבטיח המדינה לקבוצות שאינן כלולות בתרבות הדומיננטית סיכוי שווה להשפיע על עיצוב דמותה של החברה (טיילור, 2005; מרגלית והלברטל, 1998; עזר, 2004). המדינה נדרשת, למעשה, להעניק יחס מועדף לקבוצות מוחלשות כדי לתקן נחיתות בטיפוח זהותן הייחודית, נחיתות שנוצרה בשל דיכוי והפליה לרעה בעבר. לא יהיה בכך עוד צורך כשבני הקבוצה החלשה יוכלו להתארגן ולפעול יחד למען ייצוג והכרה מוסדית, וניתן יהיה לשוב לכללי משחק ליברליים המעניקים זכויות אזרחיות שוות מתוך עיוורון כלפי הבדלים תרבותיים.⁶

א. בהיבט התיאורי הדמוגרפי, המונח מורה על חברה הטרוגנית המורכבת מקבוצות זהות רבות השונות זו מזו. קבוצות זהות הן קבוצות תרבותיות, כלומר קבוצות בעלות מערכת של אמונות בסיסיות, מיתוסים ופרקטיקות נושאות משמעות ייחודיות. בני האדם המשתייכים לקבוצות אלו מייחסים ערך רב להשתייכותם אליהן, והן מעצבות את תודעתם באופן עמוק יותר מאשר קבוצות אחרות שאליהן הם משתייכים (מאוטנר, שגיא ושמיר, 1998).

ב. בהיבט הנורמטיבי, המונח מורה על תפיסה ערכית המכבדת את השונות בין אנשים ובין קבוצות בחברה ומאפשרת לכל אדם חירות מרבית בביטוי דעותיו ואמונותיו ובקיום מנהגיו ואורחות חייו המיוחדים.¹ לצד הדגשת הצורך לשמר את הזהות הייחודית של כל פרט ושל כל קבוצה ולחזק אותה, התפיסה הרב-תרבותית מדגישה שיש צורך לקשור קשרי גומלין דיאלוגיים ושוויוניים בין הקבוצות, לקיים השפעה הדדית ולהגדיר מהויות משותפות. ביטויים ומטפורות המבהירים היטב את התפיסה: "שונות בתוך האחדות", "קערת סלט", "שמירת טלאים"² (עזר, 2004). את המשמעות הנורמטיבית של המושג רב-תרבותיות הטיב לבטא אליעזר שבייד: "לא האחדות התרבותית היא האידיאל של תרבות פלורליסטית, כי אם האחדות, שהיא שותפות הרבים בעלי הייחוד במעגל של התקשרות תרבותית ישירה, המשתפת אותם בתהליכי יצירה בלי לטשטש את מקורותם" (שבייד, 1989, עמ' 275). הגישה הרב-תרבותית רואה בהבדלים בין יחידים ובין קבוצות מקור פוטנציאלי להעצמה וחותרת לכך שזהות היחידים וזהות הקבוצות בחברה יתעצבו באופן דינמי ומתוך התייחסות ל"אחר" - התייחסות שאינה אדישה לאחר, אינה פטרנליסטית ואינה שלילה שלו. מדובר בהכרה בשוני של האחר וברגשי כבוד כלפיו. היחיד או החברה מנסים להכיר ולהבין את הדעות של האחר השונה ואת מנהגיו המיוחדים,³ ואף מקיימים עמו

על פי פרשנות אחרת של התפיסה הרב-תרבותית, פרשנות המנוגדת במידה מסוימת לרעיון של כבוד שוויוני, המדינה נדרשת להתמיד בהענקת יחס מועדף לקבוצות מוחלשות כדי לטפח את נבדלותן ולהבטיח שזהותן הייחודית לא תאבד לעולם (טיילור, 2005; תמיר, 1998).

הצדקת התפיסה הרב-תרבותית

שלושה מהשיוניים שהלכו והתעצמו מסוף המאה השמונה עשרה בהכרה ובהלכי הרוח מונחים ביסוד התפיסה הרב-תרבותית המכבדת ריבוי תרבויות, דרכי חיים ותפיסות טוב, ומעניקה זכויות לקבוצות מוחלשות:

א. עם התבססותם של ערכי הדמוקרטיה ושקיעת החברה המדרגית, החולפה התפיסה שלפיה כבוד הוא יחס המוענק לאנשים הראויים להעדפה בשל מקומם החברתי (honor) בתפיסה של כבוד האדם כיחס אנושי בסיסי שיש להעניק לכל

1. כך משתמש ז'אק שלנגר (2000) במונח כבוד (dignity) בהקשר התרבותי של המונח.
2. הביטוי "קיבוץ גלויות" אינו משמש מטפורה להבהרת רעיון הרב-תרבותיות מפני שהוא מתייחס להשבת בני ישראל מכל הגלויות שאליהן גלו. אין הוא כולל התייחסות לבני קבוצות אחרות וגם לא לטיב היחסים שישרו בין השבים מהגלויות.
3. "דרך ההתעניינות" שמזכיר שלנגר (2000), עמ' 40.
* ד"ר נורית בסמן-מור ראש לימודי חינוך במכללת קיי.

4. "דרך העימות" במונחיו של שלנגר (שם).
5. "חוק הרעלה" הוא השם שניתן בציבור בצרפת לאיסור על לבישת בגדים או סמלים המעידים על השתייכות דתית בבתי הספר. האיסור עוגן בחוק בשנת 2004.
6. במדינה ליברלית, המדינה מאפשרת לכל אדם לחיות לפי הנורמות של קבוצתו התרבותית, אינה שוללת אותן אך גם אינה מקדמת אותן.

בה העיסוק החברתי ב"קבלת השונה", ב"דיאלוג" וב"כבוד הדדי", יש בה קבוצה תרבותית הגמונית אחת, וכל שאר הקבוצות נחשבות פחותות ממנה ונשפוטות על פי קרבתן אליה (אתנוצנטריזם). החברה הישראלית עדיין רואה במידה רבה בהטרוגניות הקיימת בה מכשול שיש להתמודד אתו, ולא תופעה חיובית, שאפשר להרוויח ממנה (עזר, 2004).

חינוך בחברה רב-תרבותית

לחינוך תפקיד מכריע בטיפוח התפיסה הרב-תרבותית. בחברה השואפת לטפח ערכים ומדיניות רב-תרבותיים, החינוך נדרש לאזן בין חינוך אזרחי אחיד לחינוך ייחודי לכל קבוצת זהות ולחינוך פלורליסטי הדדי. חינוך אזרחי דמוקרטי מלמד את הילדים לראות בכל האזרחים, כולל אלו המאמצים אורחות חיים, ערכים ומסורות שונים, שווים מבחינת חברותם במערכת הפוליטית. חינוך ייחודי פרטיקולריסטי מסייע להעצים את קבוצות התרבות החיוניות ולשמר את זהותן. חינוך פלורליסטי מטפח ערכים של סובלנות, כבוד וסולידריות ומעודד תהליכים של שיוך דיאלוגי (עזר, 2004; תמיר, 1998).

ביקורת

חסידי הליברליזם טוענים כי הגישה הרב-תרבותית חותרת תחת הנחות היסוד של המדינה הליברלית. המדינה הליברלית מחויבת להגן על זכותם של כל האזרחים לממש את העדפותיהם ואת האינטרסים שלהם. כדי לאפשר לפרטים לגבש את העדפותיהם באופן חופשי ולפעול למימושן, המדינה מעניקה להם זכויות אזרחיות שוות ומתעלמת מהמאפיינים הייחודיים שלהם. מעמדו של הפרט במדינה ליברלית אינו מתיישב עם הזכות לתרבות, הזכות לקיים ללא הפרעה אורח חיים מקיף של קבוצה מסוימת. מתן זכות כזאת עלול להיות כרוך בהענקת זכויות יתר לקבוצות מיעוט שתרבותן שרויה בסכנה של הידלדלות או הכחדה ובהגבלת זכותם של אלה שאינם משתייכים לאותה תרבות (ברונר ופלד, 1998; מאוטנר, שגיא ושמיר, 1998; מרגלית והלברטל, 1998; תמיר, 1998). הניסיון המוכר ביותר ליישב ליברליזם מודרני, המכיר בזכויותיהם של פרטים לשוויון אזרחי, עם הכרה בזכויותיהם המיוחדות של מיעוטים, נעשה בעבודתו של ויל קימליקה (Kymlicka, 1989). קימליקה ניסח גרסה רב-תרבותית של ליברליזם, וטען שכיוון שהזכות לחירות, שהיא הזכות הבסיסית ביותר על פי הערכים הליברליים, כוללת את הזכות לתרבות⁸, אין סתירה בין הזכות לתרבות ובין הליברליזם המודרני.

גם אם מאמצים את הצעתו של קימליקה, עדיין על תומכי הרב-תרבותיות להתמודד עם תרבויות לא ליברליות, העלולות לכפות את תרבותן על הרוב או לפגוע באוטונומיה של חברים בקהילתן (לדוגמה בילדים ובנשים) מכוח הזכויות הקבוצתיות שקיבלו (ברונר ופלד 1998; תמיר, 1998; Kymlicka, 1989).

מקורות

ברונר, ז' ופלד, י' (1998). על אוטונומיה, יכולות ודמוקרטיה: ביקורת הרב תרבותיות הליברלית. בתוך מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (עמ' 107-132). תל אביב: רמות.

8. אדם יכול לממש את זכותו לבחירה חופשית ולהגיע להכרעות אוטונומיות בנוגע לדרך החיים המועדפת עליו רק אם הוא משתייך לסביבה תרבותית תומכת ויציבה, היוצרת מגוון חלופות ואמות מידה לקביעת ערכה היחסי של כל חלופה.

אדם (dignity). בשנת 1948 קבע ארגון האומות המאוחדות את ערכי כבוד האדם כערכי היסוד המרכזיים של החברה האנושית, ערכים שמהם נגזרות זכויות האדם הבסיסיות. מדינות רבות הלכו בעקבות ארגון האומות המאוחדות. מדינת ישראל, למשל, קבעה בשנת 1992 שכבוד האדם הוא ערך היסוד המרכזי של החברה בישראל ושל שיטת המשפט בה. ההנחה שלפיה יש שוויון אוניברסלי - כל האזרחים ראויים לכבוד אנושי - מצדיקה את העמדה הרב-תרבותית ואת הדרישה להעניק מעמד שוויוני (equal respect) לכל פרט ולכל קבוצה (טיילור, 2005; קמיר, 2005).

ב. מסוף המאה השמונה עשרה התחזק בהדרגה אידאל האוטונומיות⁷, המדבר על הגשמה אישית ונאמנות של כל אדם לקול הייחודי המצוי בו. עם אידאל זה גברה ההכרה בפוטנציאל של כל פרט ליצירת זהות עצמית מיוחדת, שאינה מוגדרת באמצעות תפקיד ומעמד חברתי. מהנחות אלו, הנחות שהפילוסוף הגרמני הרדר יישם הן בנוגע לפרט הן בנוגע לעם, נגזרת הדרישה להכיר במה שמיוחד כל פרט וכל קבוצה ולהבטיח את זכותם להגדיר זהות ייחודית ולשמרה (טיילור, 2005).

ג. הוגים כצ'רלס טיילור וקליפורד גירץ הסבו את תשומת הלב לתפקידן המכריע של תרבויות בכינון הזהות המיוחדת של יחידים ושל קבוצות. הם טענו שזהות של אדם או של חברה מתעצבת בדרך של דיאלוג, חלקו גלוי וחלקו פנימי, עם מורשתם ההיסטורית והתרבותית וגם בדיאלוג עם תרבויות אחרות ועם בני אדם חשובים לנו השייכים לתרבויות אחרות. בדיאלוג כזה האדם לומד על השוני בינו ובין חבריה של תרבות אחרת ומגלה אפשרויות אחרות, שמקצתן יכולות להיות רלוונטיות לו (מאוטנר, שגיא ושמיר, 1998). כיוון שהזהות של אדם ושל חברה תלויה במידה מכרעת ביחסים הדיאלוגיים עם אחרים, חשוב מאוד לעודד יחסי גומלין מכבדים בין הקבוצות, יחסי גומלין המתבססים על הכרה במעמדן השוויוני (טיילור, 2005).

שלושת השינויים ההכרתיים הללו מבססים את התפיסה הרב-תרבותית באופן ערכי תאורטי, אך אפשר לבסס את התפיסה גם על הצדקה מעשית: הפילוסוף הקנדי ויל קימליקה (Kymlicka, 2003) טוען שהסכנה ליציבות המדינה ולסולידריות בין חבריה גדולה הרבה יותר כאשר מדכאים תרבויות מיעוטים שערכיהן סותרים ואורחות חייהן נבדלים מאלו של קבוצות אחרות במדינה מאשר כשמאפשרים להן להתקיים ולשגשג זו לצד זו. למעשה, טוען קימליקה, הסיכוי שמיעוט לאומי ירצה להקים מדינה עצמאית משלו גדול יותר דווקא כאשר המדינה מתעלמת מהאינטרסים החיוניים ביותר שלו.

רב-תרבותיות במדינת ישראל

אפשר לומר שבישראל מתקיימת רב-תרבותיות דמוגרפית. במדינת ישראל חיים זה לצד זה אנשים המשתייכים לשלוש דתות לפחות, וגם בקרב כל קבוצה דתית אפשר להגדיר תת-קבוצות. כמו כן, חיים בה בניהם של שני לאומים - יהודים וערבים. יתר על כן, תושבי המדינה נבדלים זה מזה במוצאם העדתי, וכמובן במגדר, בזהות המינית, בוותק בארץ (עולים חדשים אל מול ותיקים), במקום מגורים ובגיל. ואולם, ישראל אינה מדינה רב-תרבותית במובן המבני - קיימים בה קיפוח והפליה של קבוצות שונות, וחלוקת הכוח בה אינה הוגנת ושוויונית. מדינת ישראל גם אינה רב-תרבותית במובן הנורמטיבי. אף שמאז סוף שנות התשעים של המאה העשרים גובר

7. המינוח הוא של ליונל טרילינג (Trilling, 1969).

טיילור, צ' (2005). הפוליטיקה של ההכרה. בתוך א' נחתומי (עורך), רב תרבותיות במבחן הישראליות (עמ' 21-52). ירושלים: מאגנס.

מאוטנר, מ', שגיא, א' ושמיר, ר' (1998). הרהורים על רב תרבותיות בישראל. בתוך מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (עמ' 67-76). תל אביב: רמות.

מרגלית, א' והלברטל, מ' (1998). ליברליזם והזכות לתרבות. בתוך מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (עמ' 93-106). תל אביב: רמות.

עזר, ח' (2004), רב תרבותיות בחברה ובבית הספר: היבטים חינוכיים ואורייניים. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

קמיר, א' (2005). על פרשת דרכי כבוד: ישראל בין מגמות של הדרת כבוד (honor), כבוד סגולי (dignity), הילת כבוד (glory) וכבוד מחיה (respect). תרבות דמוקרטית, 9, 169-239.

שבייד, א' (1989). הפלורליזם התרבותי היהודי בישראל. בתוך ש' סטמפלר (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית (עמ' 265-275). תל אביב: משרד הביטחון.

שלנגר, ז' (2000). על כבוד הדדי וכבוד עצמי. בתוך א' הראבן וחי' ברם (עורכים), כבוד האדם או השפלתו: מתח כבוד האדם בישראל (עמ' 34-43). ירושלים ותל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

תמיר, י' (1998). שני מושגים של רב תרבותיות. בתוך מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (עמ' 79-92). תל אביב: רמות.

Avramov, D., & Cliquet, R. L. (2005). *Integrated policies on gender relations, ageing and migration in Europe*. Antwerpen: CBGS.

Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, community and culture*. Oxford: Oxford University Press.

Kymlicka, W. (2003). Two dilemmas of citizenship education in pluralistic societies. In A. Lockyer, B. Crick, & J. Annette (Eds.), *Education for democratic citizenship* (pp. 47-63). Aldershot: Ashgate.

Trilling, L. (1969). *Sincerity and authenticity*. New York: Harvard University Press.